

спекуляцій і серйозно загострити соціо-політичну ситуацію. Деякі ускладнення можуть також виникнути внаслідок претензій іноземних громадян, зв'язаних із правом спадкування земель, що ніколи не належали їхнім предкам. Наділення іноземних громадян правами на придбання земель для розміщення на них об'єктів господарської діяльності також має свої позитивні і негативні наслідки для економіки, що у найгіршому варіанті можуть підсилити як економічну, так і політичну залежність країни від іноземного капіталу в сфері прийняття стратегічних рішень. Наявність в Україні дешевої робочої сили і сировинних ресурсів, недосконалість законодавства в сфері раціонального ресурсокористування й охорони навколишнього середовища, відсутність розвинених ринкових структур і механізмів в умовах глобалізації світової економіки можуть привести до того, що Україна перетвориться в зону розміщення екологічно небезпечних виробництв, поховання й утилізації їхніх відходів на фоні збільшення імпорту сільськогосподарської продукції.

Тому зміна інституціональних основ власності на землю вимагає системного супроводу у вигляді комплексу механізмів, спрямованих на захист довгострокових національних інтересів:

- законодавчо закріплених прав і обов'язків фізичних і юридичних осіб стосовно користування, розпорядження і спадкування окремих категорій земель в умовах трансформації прав власності;
- формування на їхній основі ліберально-конституціональних (з елементами державного управління) земельних відношень і структур забезпечення їхнього функціонування (національні і регіональні ринки і банки землі, фонди розвитку, системи кредитування і страхування земель і т. ін.);
- національні програми забезпечення продовольчої безпеки на основі державного регулювання виробництва стратегічних продуктів і сировини представниками різних форм власності на землю;
- фінансово-кредитну систему стимулювання національного землекористувача-виробника;
- державну систему охорони якості земельних ресурсів і забезпечення їх ефективного цільового використання та перспективу можливої трансформації прав власності на основі фінансово-екологічного аудиту різних типів землекористування.

Для успішної конституціональної зміни земельних відносин і досягнення прогресу в сфері сільськогосподарського виробництва необхідна прозорість здійснюваної державою політики в сфері землекористування і підтримка головних землекористувачів — селян.

А. М. Колот, д-р екон. наук
Київський національний економічний університет

ДЕРЖАВА ЯК СУБ'ЄКТ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Однією з «вічних» проблем, що їх покликана вирішувати економічна теорія і господарська практика, є обґрунтування змісту та віднайдення оптимальних меж втручання держави в економіку ринкового типу.

Ринок, як одне з великих досягнень людської цивілізації, пройшов випробування часом і довів свою значну життєву силу. Є всі підстави стверджувати, що новітня історія не знає жодного прикладу високорозвиненої, мобільної, гнучкої, ефективно функціонуючої економіки без ринку.

В той же час ринок слід розглядати як складову моделі соціально-економічного розвитку, а не як її всеохоплюючу систему. Ринкової економіки, яка б функціонувала виключно на принципах саморегулювання, в світі практично не існує. Ринок

справляє величезний вплив на економічні, соціальні, міждержавні відносини, але він не взмозі їх упорядкувати, привести в систему з урахуванням інтересів всіх соціальних сил суспільства. Другою важливою складовою ефективно функціонуючої моделі соціально-економічного розвитку є державне регулювання.

Ринкове і державне регулювання — є єдиним економіко-правовим та організаційно-економічним механізмом, який постійно пристосовується до внутрішніх і зовнішніх умов господарювання, що змінюються у часі та просторі. Це підтверджене всім світовим досвідом і зафіксовано наукою. Відомий економіст П. Самуельсон, досліджуючи роль держави у функціонуванні ринкової економіки, справедливо зазначав, що обидві сторони — ринок і держава — суттєві. Управляти економікою за відсутності того чи іншого все одно, що намагатися аплодувати однією рукою.

За будь-яких моделей ринкової економіки за державою завжди залишаються такі класичні функції, як: стимулювання ділової активності і боротьба з монополістичними тенденціями; захист прав власності; забезпечення законності і правопорядку у сфері господарювання, свободи підприємництва; регулювання грошового обігу, забезпечення стійкості національної валюти; формування і реалізація соціальної політики; контроль за зовнішньоекономічною діяльністю; забезпечення економічної та екологічної безпеки країни тощо. Ні одна з наведених функцій не зникає і не втрачає своєї ролі. В історичному аспекті зміни стосуються лише форм, способів, механізмів здійснення державою цих функцій.

Важливою складовою державного регулювання економіки є участь держави у визначенні і реалізації соціальної політики в цілому і формуванні та регулюванні соціально-трудова відносин зокрема. Світовий досвід свідчить, що жодна країна з найрозвиненішою ринковою економікою не обходиться без активного втручання у процеси регулювання соціально-трудова сфери, хоч методи, сфера, масштаби державного впливу звичайно різні.

Практика безпосередньої участі держави у регулюванні відносин в сфері праці існує вже не одне століття. Якщо звернутися до досвіду Англії, то ще з другої половини XIV століття держава започаткувала регулювання заробітної плати, встановлюючи її верхні межі після того, як населення країни і чисельність трудових ресурсів зменшилися через епідемію оспи. Ця практика з деякими відступами та перервами тривала до 1813 року. В подальшому було визнано доцільним регулювати не верхню, а нижню межу доходів працюючих. У 1837 році з'їзд судів у графстві Беркшир постановив, що місцеві органи влади мають доплачувати тим працівникам, заробітна плата яких визнана незадовільною. Згодом було визнано за необхідне встановлювати мінімум заробітної плати як державну гарантію.

В історії Франції одним з ранніх та найбільш відомим випадком державного втручання у трудові відносини праці і капіталу було примушення підприємців м. Ліона виплачувати ткачам-надомникам більш високу плату за їхню роботу. Коли ж підприємці порушили угоду, а держава своєчасно не втрутилася у конфлікт, відбулося відоме повстання ліонських ткачів у 1830 році.

Масштабною та досить успішною була практика регулювання відносин між працею і капіталом у Пруссії за часів Бісмарка у 80-х роках XIX століття. На цей час припадає започаткування соціального страхування працівників за обов'язкової участі роботодавців.

Приблизно з середини XIX століття в ряді європейських країн затвердилася «манчестерська» система економічного лібералізму (від імені манчестерської економічної школи), за якої держава мала здійснювати мінімальне втручання у відносини в сфері праці. Припускалося, що трудові відносини, як і інші відносини в економіці ринкового типу, мають оптимізуватися на основі ринкового саморегулювання та індивідуальних трудових договорів між найманими працівниками та роботодавцями. Це означало, що купівля і продаж товару «робоча сила» мали здійснюватися подібно тому, як відбувається купівля-продаж товарів виробничого чи іншого призначення на вільному ринку без втручання держави. Однак

дуже скоро стало очевидним, що робоча сила — це товар особливий, який не можна цілком і повністю віддати на відкуп законам ринкового саморегулювання. Все виразнішим та масовим стає визнання того, що держава може і повинна активно втручатися у процес формування і використання «людського матеріалу» не стільки з філантропічних міркувань, скільки з прагматичних обставин задля збереження соціального миру та створення передумов стабільного економічного розвитку.

Масштабною та досить успішною стає практика регулювання ринкової економіки і зокрема її соціально-трудої сфери в ХХ столітті. Економічна теорія і передусім кейнсіанська школа та західна господарська практика доходять висновку щодо необхідності посилення ролі держави у регулюванні соціально-економічних процесів, що пов'язане: по-перше, з внутрішніми вадами самого ринкового господарства та необхідністю перегляду уявлення про всеосяжну роль концепції «економічної людини», коли людина виступає як суб'єкт постійної максимізації корисності, або в якості «блискавичного обчислювача» задоволень і неприємностей. Стає очевидним, що інституціональні, соціальні, духовні, психологічні і багато інших чинників досить сильно впливають на мотивацію суб'єктів ринкової економіки. По-друге, «ідеальні» властивості ринку як саморегулюючої системи — це все ж певна абстракція. Теоретично доведена необхідність цілого ряду умов для створення досконалого ринку. Серед них можна назвати: великий і регулярний попит; необмежена кількість учасників господарської діяльності; абсолютна мобільність чинників виробництва; вільна конкуренція серед покупців і продавців; наявність повної вірогідної інформації в учасників конкуренції. Досягти всіх цих та інших необхідних умов для створення досконалого ринку на практиці майже неможливо.

Під впливом кейнсіанської теорії в більшості країн Заходу починаючи з 30-х років ХХ століття сталося кількісне збільшення завдань державного управління, позначилось їх якісне ускладнення та масштабність. На формування сучасного уявлення щодо ролі та напрямів державного впливу на економіку ринкового типу, і зокрема її соціально-трудої сфери, справили концепції (теорії) соціальної держави.

Сутність ідеї соціальної держави у найбільш узагальненому вигляді полягає в політичному, правовому, соціально-економічному упорядкуванні життя суспільства на принципах соціальної справедливості, свободи особистості, солідарності. Цільові функції соціальної держави полягають у створенні умов для розвитку громадянського суспільства, виконанні соціально-економічних завдань, що забезпечують економічне зростання та розподіл створеного суспільного продукту в інтересах більшості населення.

Серед сучасних теорій, які не лише зробили помітний внесок у методологічне обґрунтування сутності та ролі соціальної держави, але й набули статусу офіційної державної доктрини та основи програм економічної діяльності, виділимо теорію соціального ринкового господарства, розробником якої та безпосереднім впроваджувачем на практиці був Людвіг Ерхард та швецьку «модель соціалізму», ідеологом якої є лауреат Нобелівської премії Гуннар Мюрдаль.

У другій половині ХХ століття і особливо починаючи з 70-х років у країнах з ринковою економікою під впливом теорій та концепцій, які поступово потіснили кейнсіанську теорію (монетаризм, неокласицизм тощо) та теорії, що її розвивають, правляча еліта неодноразово переглядала парадигму державного управління, практику визначення мінімально необхідних та максимально допустимих меж державного втручання в економіку ринкового типу, масштаби соціальної складової державної політики.

На рубежі третього тисячоліття відбувається переосмислення ролі державного регулювання економіки, що викликане глибокими соціально-економічними реформами, які здійснюються у різних країнах.

Необхідність масштабного втручання держави у процеси функціонування економіки ринкового типу вимушені визнати і прибічники ліберальної економіки. Так, співробітники та консультанти Світового банку, аналізуючи процеси трансформації

економіки в країнах Центральної і Східної Європи, зазначають, що «у багатьох сферах діяльності, ... умови, необхідні для ефективної роботи приватних ринків, у більшості своїй відсутні, і лише старанно сплановане втручання держави може поліпшити справу. Таким чином, провідна роль держави у розвитку людського капіталу може бути виправдана міркуваннями ефективності» [1]. І далі ці ж автори зазначають: «Встановлення розділу між державою і ринком є центральною проблемою економічної реформи... Колишні соціалістичні країни на власному гіркому досвіді прийшли до розуміння того, що чисто централізоване планування не працює. Проте було б дуже серйозною помилкою припустити, що інше просте рішення — приватні ринки завжди і всюди — є оптимальним. Більш реалістичний висновок полягає в тому, що державне втручання в ринковій економіці здійснюється набагато рідше, ніж це практикувалося за минулих режимів в країнах Центральної і Східної Європи» [1].

Обґрунтовуючи концепцію сучасної ролі державного управління, його соціальної значимості, масштабності і якісного ускладнення акцентуємо увагу на наступному.

Багатоманітність функцій держави у соціально-трудовій сфері на сучасному етапі впливає з її статусу, та ролі у функціонуванні суспільства в цілому. Виступаючи одночасно чи поперемінно у різних ролях, а саме, власника засобів виробництва і відповідно роботодавця, законодавця, ініціатора соціального діалогу, арбітра, посередника, примирювача, гаранта прав і свобод членів суспільства, держава не може не відігравати значної ролі у формуванні, регулюванні та розвитку соціально-трудових відносин. Перш за все держава має виконувати законодавчу функцію, формувати та вдосконалювати національне трудове законодавство з урахуванням конвенцій і рекомендацій Міжнародної організації праці відповідно до національних умов.

Сучасна практика переконливо свідчить, що законодавча функція держави має передусім суттєве стабілізуюче значення для соціально-трудових відносин. Права регламентація у цій сфері стосується таких принципових питань як офіційне визначення суб'єктів і органів соціального партнерства, правил і механізмів взаємодії сторін у сфері праці, правових норм їхньої відповідальності за невиконання колективних договорів і угод та інших спільних домовленостей, встановлення державних мінімальних соціальних стандартів та механізму їх застосування.

Значною є роль держави як сторони соціального партнерства. Тристороннє співробітництво — перевірена на практиці багатьох країн форма досягнення балансу інтересів держави, роботодавців, найманих працівників. За такої форми навантаження реалізація соціальної політики розподіляється між трьома партнерами, а органи, що представляють інтереси держави, мають можливість на практиці перевірити дієвість принципів соціального партнерства, досконалість діючої правової бази, реалізувати загальнодержавні інтереси. При цьому держава має здійснювати процедури, що забезпечують ефективні консультації, регулярні переговори між представниками сторін соціального партнерства з питань, що становлять предмет соціально-трудових відносин.

Сприяння держави інституту колективних договорів і угод у країнах з ринковою економікою полягає і в тому, що урядові структури надають приватним підприємствам консультативну і науково-методичну допомогу з різноманітних питань — від інформації про рівень заробітної плати в окремих сегментах ринку праці, до допомоги у побудові систем оплати праці та застосуванні норм діючого трудового законодавства.

У багатьох західних країнах (США, ФРН, Франції, Бельгії, Італії та ін.) за сприяння державних органів розроблені довідково-методичні матеріали з питань тарифікації робіт і персоналу, нормування праці, регламентації трудової діяльності тощо.

Значна роль належить державним органам і в регулюванні питань, що пов'язані з застосуванням колективних договорів і угод, зокрема із встановленням правової відповідальності за невиконання умов колективних договорів і угод.

Стабілізуюча та регулююча роль держави в галузі соціально-трудових відносин проявляється і в поширенні сфери дії укладених договорів і угод на інші підприємства та суміжні галузі. Хоча формально колективні договори і угоди поширюються лише на підприємства (організації), представницькі органи яких підписали ці акти, в реальній дійсності нерідко їх умови поширюються державними органами на інші господарюючі суб'єкти. Підставою є боротьба з недобросовісною конкуренцією та необхідність створення єдиного соціального простору в сфері праці. Подібна практика особливо характерна для періоду економічної нестабільності, коли підприємці задля виживання у конкурентній боротьбі намагаються знизити витрати соціального характеру. Підприємці, які не охоплені колективними договорами і угодами, суттєво знижують витрати соціального характеру і тим самим отримують певний економічний вигаш. Правовий механізм поширення укладених угод на інші підприємства, як запобіжник вирівнювання стартових умов підприємств, діє у цілому ряді країн Західної Європи (Франція, Італія, ФРН, Нідерланди, Бельгія, Швейцарська Конфедерація).

Державу слід розглядати і як гаранта конституційних, законодавчих прав усіх сторін соціального партнерства, і як організатора, координатора, незалежного регулятора соціально-трудових відносин. Ці функції реалізуються як шляхом введення в дію законодавчих, нормативних актів, так і ініціюванням розвитку соціального партнерства, прийняттям державних програм удосконалення соціально-трудових відносин, участю у підготовці кадрів для соціального сектору, координацією наукових досліджень у цій сфері тощо.

Однією з основних ознак сучасного розвитку світового господарства є розгортання процесів глобалізації, які мають суттєвий вплив на всю гаму соціально-економічних відносин, трансформують напрями і визначають тенденції розвитку національних економік. З огляду на це потребує зваженого неупередженого аналізу роль держави, її функцій в умовах, коли кожна країна включається в орбіту глобалізаційних процесів.

У публікації Світового банку «Держава у світі, що змінюється» вже в першому абзаці зазначається: «Скрізь у світі держава є в центрі уваги. Глибокі зміни у світовій економіці змушують нас знову задати собі запитання про роль уряду: що уряд не може робити, що може і в який найефективніший спосіб» [2].

Глобалізація світового господарства — процес надто складний, суперечливий, багатовекторний. Як політиками, так і науковцями до кінця не усвідомлена його роль у розвитку людської цивілізації. Існує значне розмаїття оцінок щодо наслідків глобалізації світової економіки.

Одні економісти з розвитком цього історичного процесу пов'язують можливість вирішення глобальних соціально-економічних проблем, забезпечення гармонізації інтересів розвинених країн та тих, що розвиваються, стійкий розвиток всієї глобальної системи, досягнення рівноваги між суспільством і природним середовищем.

Водночас немало економістів дотримуються протилежних оцінок щодо наслідків глобалізації, вбачаючи у ній засіб підкорення всієї планети і можливість експлуатувати більшу частину людства в інтересах верхівки фінансової олігархії.

Не ідеалізуючи позитивні наслідки глобалізації, не можемо погодитися з твердженнями, що мова йде не про закономірний історичний процес розвитку світової економіки, а наслідок дій певних політичних і фінансових угруповань. Одночасно не можемо і стверджувати, що глобалізація — це панацея від усіх економічних бід. Процеси включення економік окремих країн в світове господарство є вкрай складними за змістом, суперечливими за наслідками і потребують глибокого аналізу та підготовки відповідних наукових висновків та рекомендацій.

Глобалізацію світового господарства за її наслідками не можна однозначно трактувати як добро або як соціальне зло. Маємо виходити з того, що глобалізація — це об'єктивний процес планетарного масштабу. Як і будь-який складний процес він потребує регулювання, приведення у певні змістовно-часові рамки. Загрозу, яку

несуть процеси глобалізації, правомірно розглядати передусім як запізнювання заходів з боку світової спільноти щодо урегулювання цього планетарного явища, запровадження заходів, що обмежують поширення його негативних наслідків.

В дискусіях економістів різних економічних шкіл з приводу глобалізації досить часто звертається увага на невідповідність між економічною діяльністю і її соціальними наслідками. Чимало економістів справедливо розглядають глобалізацію та її наслідки на рубежі двох тисячоліть як своєрідне повернення до економічної системи, яку капіталізм один раз у своїй історії вже запроваджував у кожній окремо взятій країні. Президент Центру європейських досліджень при Гарвардському університеті С. Хофман зазначає: «Можливо, ми знаходимося у ситуації європейського національного капіталізму XIX століття, до того як держави почали його регулювати і усвідомлювати, що навіть стурбований прибутками капіталіст має час від часу займатися своїми працівниками, забезпечувати їм прийнятний рівень заробітної плати. Нічого подібного у глобальному вимірі поки що немає» [3].

Як справедливо підкреслюють зарубіжні фахівці, нині склалася ситуація, «коли нерозсудливий рух шляхом до ще більшої інтернаціоналізації заради підвищення економічної ефективності без належної уваги до її соціальних результатів обертається послабленням створеної в окремих країнах — над ринком — соціальної і адміністративної надбудови, у тому числі, регулюючої ринок праці і трудові відносини» [4].

Якою ж є природа негативних наслідків процесів глобалізації? Світовий досвід засвідчує: для того, щоб скористатися плодами інтеграційних процесів, національна економіка повинна мати конкурентні переваги, а держава — проводити зважену політику щодо їх розвитку та реалізації. Повна ізоляція від процесів глобалізації, як і політика суцільної відкритості національної економіки, — дві крайнощі у проведенні економічної політики, результат яких є приблизно однаковим. Наслідки штучного відгороджування від світової економіки і тих інтеграційних процесів, що там відбуваються, добре відомі з історії радянської доби. Спроба подальшої ізоляції від процесів глобалізації означала б остаточне перебування країни в сегменті периферії світової економіки. Втім процес більш глибокого включення національної економіки в світове господарство не є простим за змістом, він має спрямовуватися і регулюватися політичними рішеннями, мати державну підтримку, враховувати стан конкурентних переваг вітчизняних товаровиробників.

Світова практика переконливо свідчить, що виграш від глобалізації розподіляється далеко не рівномірно. На сучасному етапі її плодами користуються здебільшого транснаціональні компанії, для яких фінансова і торгова глобалізація відкриває надзвичайно широкий доступ на нові ринки, до рідких ресурсів, кваліфікованої і відносно дешевої робочої сили. Водночас немало суб'єктів національного господарства — малі і середні підприємства, що не мають експертної орієнтації, підприємства, які мають традиційну спеціалізацію (обробна промисловість, трудомісткі неінноваційні виробництва), навіть ті, які функціонують в країнах з розвинутою ринковою економікою, потерпають від «відкритості» економіки і є прибічниками політики протекціонізму, обмеження впливу транснаціональних компаній на формування політики держави. Із світової практики, включаючи практику нашої держави, можна навести немало прикладів вимивання під впливом процесів глобалізації цілих галузей економіки, посилення залежності від імпорту, розмивання економічної структури і навіть образу життя, що формувалися десятиліттями.

Світ нині не потерпає від «холодної війни», втім у ньому йде постійна війна товарів, війна за ринки та національні інтереси на цих ринках. Глобалізація і її основний прояв — зростання відкритості національної економіки — обумовлюють потенційні вигоди, але обмежують можливості незалежної макроекономічної політики на національному рівні. Неупереджений аналіз свідчить, що у міждержавних відносинах тривають перерозподіл ресурсів на користь країн так званого цивілізаційного центру, які розвиваються на основі постіндустріальних принципів і постійне на-

громадження відсталості на іншому полюсі — країнах з традиційною індустріальною технологією та доіндустріальним розвитком.

Отже, глобалізація економіки — це не лише вигода, а й висока ймовірність втрат, зростання ризиків. Глобалізація передбачає, що країни стають не просто взаємозалежними з причини формування системи міжнародного інтегрованого виробництва, зростання обсягів світової торгівлі та потоків іноземних інвестицій, інтенсифікації руху технологічних нововведень тощо, але й більш вразливими щодо негативного впливу світогосподарських зв'язків.

Чимало зарубіжних економістів справедливо наголошують на загостренні під впливом процесів глобалізації проблем передусім у соціально-трудовій сфері, проявом яких є зростання безробіття, поглиблення розшарування між багатими й бідними, послаблення традиційних моральних уз, зростання десолідаризації суспільства тощо. Фахівці Науково-дослідного інституту соціального розвитку при ООН, визнаючи неоднозначність і протирічливість впливу глобалізації на соціально-трудову сферу зазначають: «Відкриваючи небували можливості одним людям і цілим країнам, ті ж глобалізаційні сили відіграють не останню роль у зростанні зuboжіння інших людей і країн, їх невпевненості у завтрашньому дні, у послабленні соціальних інститутів і систем соціального захисту, у розмиванні традиційних особистісних і суспільних цінностей» [5].

Під впливом лібералізації зовнішньої торгівлі, розширення меж відкритості національних товарних і фінансових ринків, зростання конкуренції між товаровиробниками відбуваються суттєві зміни в структурі та масштабах зайнятості. Розширюються можливості перенесення виробництва, а разом з ним і робочих місць в інші країни, і перш за все, в країни з більш дешевою робочою силою. Безумовні переваги тут мають компанії розвинених країн, які виробляють більш конкурентоспроможну продукцію, мають змогу впливати на політичні рішення урядів держав світу, диктувати їм свої умови.

Вплив процесів глобалізації на стан ринку праці наглядно простежується на прикладі нашої країни, де реальністю є вимивання з національного ринку праці робочих місць з високою і середньою «освітньою місткістю», створення робочих місць, що погіршують професійну структуру зайнятості, погіршення перспектив зайнятості у галузях, які можуть і повинні стати пріоритетними, зростання незатребованого накопиченого людського капіталу тощо.

Потенційна чи реальна загроза втрати робочих місць під впливом глобалізаційних процесів створює у суспільстві атмосферу невпевненості, негативно впливає на підтримку балансу сил між найманими працівниками і роботодавцями.

Складовою процесів глобалізації є зростаюча мобільність робочої сили, інтенсифікація міграційних процесів, наслідки яких є протирічливими. Для країн, що не проводять зваженої міграційної політики, серйозним випробуванням для національного ринку праці стає зростаюча конкуренція з боку країн з низьким рівнем заробітної плати, скорочення кількості робочих місць, на яких зайняте корінне населення, та зниження середнього рівня оплати праці особливо некваліфікованої та низькокваліфікованої робочої сили.

Для країн, що розвиваються, а також країн з перехідною економікою серйозною проблемою стає відтік висококваліфікованої робочої сили. Глобалізація і технічний прогрес сприяють підвищенню попиту на підготовлену конкурентоспроможну робочу силу з боку транснаціональних компаній. За підрахунками західних вчених еміграція висококваліфікованого фахівця рівнозначна вкладенню в економіку вибраної ним країни мільйона доларів. Підраховано, що в результаті еміграції з Росії висококваліфікованих фахівців ця країна інвестувала тільки в економіку США більше трільйона доларів [6, с. 230].

Надзвичайно гострою є проблема інтелектуальної міграції для України. За різними оцінками, Україна в 90-ті роки ХХ століття втратила від 15 до 20 % свого ін-

телектуального потенціалу в результаті еміграції найбільш підготовленої робочої сили. Вважаємо, що Україна досягла порогу «критичної маси» інтелектуальної еміграції, за яким можливі незворотні наслідки. Маємо виходити з того, що місце країни в світовому господарстві все більше визначається і буде визначатися якістю людського капіталу, станом освіти і рівнем використання досягнень науки і техніки на виробництві. Тому збереження існуючої тенденції щодо втрати людського капіталу унеможливить у подальшому створення конкурентних переваг, а отже виходу продукції і економіки в цілому на світові рівні.

Неоднозначним є вплив процесів глобалізації на стан у сфері доходів працюючих. Результати останніх досліджень свідчать про різке збільшення прибутковості найбільших міжнародних корпорацій та поляризацію у рівні доходів вищої управлінської ланки і пересічних працівників цих компаній. Так, у США середня заробітна плата управляючого компанії у 419 разів є більшою, ніж у робітника [6, с. 145]. В умовах жорсткої торгівельної конкуренції стає проблематичною реалізація принципу «рівної оплати за рівну працю», який проголошено у Статуті Міжнародної організації праці.

Інтенсифікація процесів глобалізації супроводжується і наступним негативним наслідком для соціально-трудої сфери — все більш масовим стає намагання роботодавців знижувати заробітну плату і скорочувати витрати на покращення умов праці з метою підвищення конкурентоспроможності продукції.

Наслідки глобалізації не можна сформулювати, як і не можна адміністративними засобами повністю виключити країну зі світових інтеграційних процесів. Натомість слід шукати оптимальні шляхи пристосування національної економіки до нових світових порядків, що формуються під впливом процесів глобалізації. Немало негативних наслідків, «видатків глобалізації» слід пов'язувати не з природою цього явища, а з неготовністю, неспроможністю урядів багатьох країн і світової спільноти в цілому належним чином адаптувати свою політику до умов сьогодення.

Можна погодитися з відомим фінансистом Дж. Соросом, який одну з основних причин поширення негативних наслідків процесу глобалізації вбачає у тому, що політичною елітою багатьох країн на озброєння взята ідея ринкового фундаменталізму, або вільного підприємництва, і має місце недооцінка регулювання економічного розвитку у планетарному масштабі. «Навіть якщо ми відкладемо в сторону більш суттєві моральні і етичні питання, — зазначає Дж. Сорос, — і сконцентруємось лише на економічних проблемах, ідеологія ринкового фундаменталізму і тут виявиться глибоко і безнадійно помилковою. Іншими словами, ринкові сили, якщо їм надати повну владу, навіть в суто економічних і фінансових питаннях викликають хаос і врешті-решт можуть призвести до падіння світової системи капіталізму» [7].

За сучасних умов принципового значення набувають питання щодо рівня відкритості економіки України. Фахівці Міжнародної організації праці, аналізуючи рівень відкритості економіки цілого ряду країн з перехідною економікою, у т. ч. України прийшли до висновку, що це є «однією з найбільш дивовижних особливостей» [8]. Темпи, з якими зазначені країни лібералізували свої зовнішньоторгові сектори призвели до того, що вони стали «одними з найбільш відкритих в економічному плані державами». В той же час досвід більшості розвинених країн світу незаперечно свідчить, що процеси лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків регулюються в масштабах держави самим серйозним та дієвим чином. Незважаючи на загальну тенденцію лібералізації міжнародного обміну товарами, послугами, капіталом ці країни зберігають і розвивають різноманітні інструменти регулювання експорту і імпорту, застосовують інші протекціоністські важелі, метою яких є захист і підтримка вітчизняних товаровиробників та споживачів, забезпечення національної економічної безпеки, отримання зустрічних поступок від партнерів у торговельно-економічних відносинах. Це дозволяє національно-господарським комплексам та окремим підприємствам пристосуватися до зовнішніх умов, «вписатися» у міжнародний поділ праці, закріпити та розвивати конкурентні переваги.

У контексті глобалізації мають бути переглянуті існуючі погляди щодо необхідності обмеження впливу держави на економіку ринкового типу. Автор не поділяє думки, що глобалізація світової і зростання відкритості національної економіки призводять до зниження ролі державних інститутів і їх регулюючого значення. За нашою оцінкою, твердження прибічників неоліберального варіанту економічного розвитку (Ф. Хайека, М. Фрідмана та ін.), що в умовах глобалізації роль держави має послабитися, залишаються не більше як теоретичними судженнями, що не мають практичного підтвердження.

Ідеї «дешевої», «малої» держави, мінімального її втручання в економічне буття суспільства, що їх пропагує немало теоретиків і політиків Заходу та їх вітчизняних прибічників, потребують критичного сприйняття, адже при цьому не враховуються або ігноруються принаймні дві принципові обставини.

Перша. Масштабність державного втручання в економіку, пріоритетність тих чи інших функцій держави об'єктивно залежить від рівня соціально-економічного розвитку суспільства, завдань, що стоять перед ним на конкретному етапі, а тому не існує єдиних причин, які обумовлюють послаблення чи посилення ролі держави. Набір важелів державного впливу на економіку не може бути єдиним для різних країн, особливо якщо стратегії і шляхи розвитку їх відрізняються. Натомість, існуюча в цих країнах політична, економічна, соціальна специфіка, нагальні проблеми, відмінність цілей і завдань викликають необхідність найбільш раціонального вибору форм і методів державного регулювання економіки, визначення їхньої пріоритетності і оптимального поєднання.

Друга. Реальністю для більшості країн Заходу є масштабність, розширення та ускладнення функцій держави, що відбувається під впливом процесів глобалізації, а не зниження ролі національної держави.

Серед західних видань, що послідовно відстоюють ідею сильних позицій національної держави у забезпеченні соціально-економічного розвитку, слід виділити англійський журнал «Економіст». В спеціальному огляді про роль держави в економічному розвитку, підготовленому журналом переконливо доводиться, що упродовж останніх двох століть масштаби державного управління в розвинених країнах послідовно розширилися [9].

Загальні витрати держав, що входять нині в Організацію Економічного Співробітництва і Розвитку (ОЕСР), у 1870 році складали в середньому приблизно 8 % ВВП. По закінченні Першої світової війни їх рівень досяг 15 %, а в післякризовому 1937 році — вже 21 % ВВП.

Наприкінці 50-х років мало місце деяке зниження державних витрат, але вже з середини 60-х спостерігається інтенсивний ріст активності держави в регулюванні економіки. В 1980 році державні витрати становили майже 44 % ВВП і в подальшому продовжували збільшуватися: в 1990 р. — 46 %, а в 1995 р. вже 49 %. Отже, чутки про закінчення ери «великої держави» є надто перебільшеними.

Для сучасної вітчизняної економічної теорії характерною є неоднозначність, протирічливість оцінок щодо ролі і функцій держави на перехідному етапі до ринку. При цьому серед науковців стосовно цього питання існує як два діаметрально протилежні підходи, так і значне розмаїття думок в межах зазначених крайніх оцінок. На одному полюсі полярних точок зору домінує переконання, що чим більше економіка має ринковий характер, тим менше державним інститутам слід втручатися в економічні процеси. При цьому ємність державного сектора економіки має бути мінімальною.

Відповідно до другого полярного підходу роль державного впливу на економічне життя суспільства має бути домінуючою як на етапі становлення ринкових відносин, так і за умов функціонування відпрацьованих ринкових механізмів.

На перших етапах ринкової трансформації економіки України серед реформаторів та політичної еліти домінувала точка зору, що механізмам саморегулювання

ринку має належати провідна роль, і що саме вони забезпечать ефективне функціонування нової системи господарювання, розвиток її на загальносвітових засадах.

Однак і на початку 90-х років немало вітчизняних теоретиків і практиків наголошували на тому, що ефективної, соціально орієнтованої ринкової економіки не буває без суттєвого регулюючого впливу з боку держави. Що ж стосується економіки перехідного періоду, то державним інститутам належить особливо відповідальна роль у її трансформації та приведенні у стан, що адекватний світовим реаліям.

Автор статті послідовно відстоював і відстоює точку зору, що ринкову трансформацію не можна віддавати на відкуп самому ринку, бо лише «ринкові романтики» можуть намагатися скористатися перевагами ще не існуючих інститутів. «Мистецтво управління економікою, як підкреслював автор, полягає передусім у відшуканні оптимального варіанту поєднання ринкових і державних важелів. Ринок повинен працювати, створювати сильні мотиви, мобільність, ефективність виробництва, а держава — йому активно допомагати, створювати «правила гри», регулювати економіку на макрорівні, всіляко сприяти соціальному миру в суспільстві» [10].

На жаль, застереження багатьох економістів, їхні обґрунтування місця і ролі держави в економіці ринкового типу на той час належним чином не були оцінені. В подальшому необхідність багатопланового регулювання економіки з боку держави стала визнаватися все більшою кількістю представників науки, ширилося розуміння необхідності дієвого державного регулювання і серед реформаторів та політичної еліти суспільства. Та час, можливість прискореної розбудови сучасної економіки ринкового типу втрачено, як втрачено довіру значної частки населення до реформаторів та змісту реформ, що здійснювалися.

Президент України Л. Д. Кучма у виступі на науковій конференції 16 листопада 2000 року зазначав, що «однією з центральних проблем економічної політики наступного періоду є переосмислення ролі і місця держави... На жаль, тут теж доводиться вчитися на негативному досвіді, Демонтуючи основні підвалини адміністративної економіки, ми порушили золоте правило: держава може звільнити економіку від своєї присутності тільки там, де сформовані й ефективно діють повноцінні ринкові механізми. У нас на стартовому етапі вийшло знову з точністю до навпаки. І сьогодні треба виправляти ситуацію невідкладно. Альтернативи тут немає...» [11].

Викладені вище теоретичні судження та практичні викладки дають підстави для твердження: переосмислення ролі державних інститутів в економіці України пов'язане як з завданнями, що обумовлені ринковою трансформацією, так і з тими процесами, які пов'язані з глобалізацією світової і ростом відкритості національної економіки. В цілому роль держави в регулюванні економіки, і зокрема її соціально-трудової сфери, має набути якісно нового значення. Зміни, що відбуваються та мають статися в діяльності держави за умов глобалізації, пов'язані не з зниженням її абсолютної ролі, а з реструктуризацією напрямів її впливу на соціально-економічні процеси.

У подальшому повинна зрости участь держави у підвищенні конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників, розвитку необхідної для цього інфраструктури — науки, засобів зв'язку, фінансових інститутів тощо. Це узгоджується з досвідом розвинутих країн Заходу, де має місце не згортання економічної ролі держави, а зміна його господарських функцій у напрямку більш активної участі в укріпленні світогосподарських позицій. Характерно, що в програмних документах та рішеннях ОЕСР акцент робиться не на дерегулюванні економіки, а на «реформі регулювання».

Вважаємо, що існуючі теорії «малої» держави, зниження її ролі в регулюванні економіки є складовою свідомого науково-теоретичного, державно-дипломатичного тиску з боку Заходу на країни з перехідною економікою та країни, що розвиваються, з метою спонукання їх до більш швидкого та масштабного здійс-

нення політики дерегулювання і максимальної відкритості їх економік, що далеко не завжди відповідає їхнім національним інтересам.

На думку автора, прийняти виклики, які породжуються глобалізацією, можна лише опанувавши новий системний підхід до аналізу реальностей, що сформувалися у кінці минулого та на початку нового тисячоліття. За такого підходу національну державу слід розглядати як відносно самостійну макросистему, суб'єкт загальносвітових відносин і одночасно як ланку, елемент, підсистему загальнопланетарної системи. Стратегічними завданнями держави в умовах глобалізації є опрацювання і здійснення виваженої загальнонаціональної політики, яка дозволяє, по-перше, відповісти на виклики глобалізації; по-друге, всіляко сприяти сталому розвитку країни, максимально можливому використанню переваг, що пов'язані з розширенням доступу до новітніх технологій, світових ринків капіталів і товарів; по-третє, забезпечити захист загальнонаціональних інтересів, унеможливити або максимально знизити загрози для національної економіки, що є наслідком глобалізації; по-четверте, забезпечити зростання добробуту населення.

Правомірним є твердження, що за сучасних умов недоречно протиставляти протекціонізм ідеології вільних світогосподарських зв'язків. Постановка питання має бути іншою, а саме, як оптимально поєднати два напрями господарського регулювання в інтересах максимально ефективного включення національної економіки у світогосподарські зв'язки. Різні форми і види обмежень, з якими буде зіштовхуватися на світовій арені вітчизняний товаровиробник — це «сувора реальність» сьогодні. З урахуванням цих реалій має формуватися державна політика в Україні щодо захисту зовнішньоекономічних і зовнішньоторгових інтересів країни. Зазначена політика не повинна являти собою набір ізольованих заходів з вирішення тих чи інших проблем, які мають місце нині, а впроваджувати комплексну систему законодавчих, організаційно-економічних рішень, що спрямовані на досягнення наступної мети — оптимальне включення економіки в систему світогосподарських зв'язків, що передбачає захист інтересів власних товаровиробників і передусім тих, що мають реальні чи потенційні конкурентні переваги.

Опрацьовуючи державну політику з цих питань, маємо керуватися і таким: регулювати зовнішньоекономічні зв'язки — не означає тотального захисту національного виробництва від іноземної конкуренції, як і не означає дати повний простір для природного відбору серед підприємств, залишивши на «плаву» лише кращі. Держава має всіляко сприяти покращенню структури економіки, зосередженню економічних ресурсів на перспективних напрямках, створенню конкурентних переваг у якомога більшої кількості товаровиробників. За активної участі держави в Україні мають бути вирішені вкрай складні проблеми, а саме: опрацювання і реалізація найбільш раціональних протекціоністських методів щодо захисту національного ринку праці, підвищення рівня «закритості» окремих територіально-економічних зон, сегментів соціально-трудової сфери. Якщо не справимося з цим завданням, високою є ймовірність того, що економіка України не інтегрується у світову економіку, а, образно кажучи, «розчиниться» у ній.

З огляду на сказане, важливого значення набуває запровадження національної цілісної системи проведення соціально-трудової експертизи інвестиційних проектів за участі іноземних партнерів, міжнародних технологічних і економічних проектів, проектів законодавчих та нормативних актів, що пов'язані з лібералізацією зовнішньої торгівлі, регулюванням міграційних процесів на міждержавному рівні тощо. Це вкрай необхідно для захисту національних інтересів, вирішення проблеми, що є загальносвітовою, а саме: як найповніше скористатися потенційними перевагами відкритості національної глобалізації світової економіки і знизити можливі втрати, передусім у соціально-трудовій сфері.

Література

1. A Survey of the World Economy. The Future of the State». In: «The Economist», September 20, 1997.
2. Глобализация мирового хозяйства и место России / отв. ред. В. П. Колесов, М. Н. Осьмова. — М.: ТЕИС, 2000.
3. International Affairs, 1997, V. 73, № 3.
4. Колот А. М. Оплата праці на підприємстві: організація та удосконалення. — К.: Праця, 1997.
5. Международная экономика и международные отношения. — 1998. — № 3.
6. Политика в области занятости в условиях глобализации экономики. — Женева: МОТ, 1996.
7. Рынок труда и социальная политика в Центральной и Восточной Европе. Переходный период и дальнейшее развитие / под. ред. Н. Барра. — М.: ИКЦ «ДИС», 1997.
8. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. — М., 1999.
9. Тревоги Мира. Социальные последствия глобализации мировых процессов. — М., 1997.
10. The State in a Changing World? World Development report, Washington DC: World Bank publications, 1997.
11. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє. Виступ Президента України Л. Д. Кучми на науковій конференції 16 листопада 2000 року // Урядовий кур'єр. — 2000. — 18 лист. — № 215.

М. Д. Ведерніков, канд. екон. наук, доцент
Технологічний університет Поділля
м. Хмельницький

СТРАТЕГІЧНИЙ НАПРЯМ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ ОПЛАТИ ПРАЦІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПЕРЕХОДУ ДО РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Кардинальні зміни в економічному становищі України в останні роки вимагають критичного аналізу діючого господарського механізму, особливо одного з його ключових моментів — оплати праці. Під час трансформації економіки країни у ринкову формується цілий ряд негативних тенденцій, а саме: катастрофічний спад виробництва, зниження рівня економічної ефективності, падіння продуктивності праці, зuboжіння населення і, як наслідок, посилення соціальної напруги у суспільстві.

Виникнення таких тенденцій було зумовлене багатьма факторами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Серед них гіперінфляція 1992—1993 років, що призвела до падіння рівня реальної заробітної плати, яке набагато випереджало падіння обсягів виробництва та продуктивності праці; проведення реформування заробітної плати не в контексті з іншими складовими господарського механізму, а за критерієм часу — до початку реформування грошово-кредитної та податкової систем. Вони супроводжувалися, також, переводом безкоштовних послуг у платні, в тому числі у сферах охорони здоров'я, освіти, наданні житла тощо без відповідального зростання рівня реальної заробітної плати. Тим само посилюється відрив доходів працівника від вартості відтворення його робочої сили. До того ж внутрішні ціни на товари споживання прискорено зближувались зі світовими цінами, а на товар робочу силу — прискорено від них віддаляються.

На сучасному етапі необхідно усвідомити, що кризовий стан в економіці країни — це результат тривалого панування командно-адміністративної системи господарювання, яка передбачала низьку вартість робочої сили і низьку продуктивність праці.

Кожна система господарювання має притаманний їй організаційно-економічний механізм регулювання. До квітня 1991 р. в Україні діяла централізована організація оплати праці. Роль держави виявлялась у формуванні та регламентації практично всіх складових організації оплати праці. Договірне регулювання заробітної плати